

תוכן העניינים

ט	תודות
יא	הערה על תעתיק ומונחים
1	הקדמה
27	פרק 1. החיים החברתיים של העבדים השבויים
68	פרק 2. פדיון שבויים: מניעים כלכליים, פוליטיים ודתיים
111	פרק 3. כופר ופדיון
149	פרק 4. יחידים וקהילות בשבי
187	פרק 5. לנוכח איומים ואלימות
218	פרק 6. תנועת שבויים, תנועת מידע
251	פרק 7. הכלכלה הפוליטית של הפדיון
284	סיכום
295	ביבליוגרפיה
341	מפתח שמות אישים ומקומות

הקדמה

פאטמה, ילדה אלג'יראית בת שלוש-עשרה, נתפסה בשנת 1608 בידי כוח ימי מגנואה ונמכרה לעבדות בעיר ליוורנו שבאיטליה. בהמשך אותה שנה הצליח אביה להסדיר את פדיונה, אך כאשר הספינה שהייתה אמורה להשיבה לאלג'יר¹ עגנה בקורסיקה, פאטמה התנצרה והוטבלה בשם מַדְלֵנָה. באירוע נוסף ובלתי תלוי שקרה באותה שנה, דייגו דה פצ'קו (Pacheco), בנו הבלתי חוקי של המרקז מוויינה (Villena) מספרד, נפל בשבי פיראטים אלג'יראים ונמכר לעבדות באלג'יר. אחרי ניסיונות כושלים להסדיר את שחרורו מהשבי הוא נלקח לאיסטנבול ושם התאסלם. חיפוש בארכיונים מוביל אותנו לסיפור שלישי, שראשיתו שנה אחת בלבד אחרי חטיפתם של פאטמה ופצ'קו. בשנת 1609 עמדו שלושה נזירים טריניטארים לשוב לספרד עם קבוצת שבויים נוצרים שפדו במגרב, אך ברגע האחרון נעצרו בידי המועצה השלטת של אלג'יר. שלושת הנזירים ורבים מפדויי השבי היו עתידים למות בשבי. באופן דומה, בשנת 1613 לכדו אוניות מסיציליה (שהייתה אז תחת שלטון ספרד) את מוחמד ביי, פקיד עות'מאני רם-דרג מאלכסנדריה. המגעים לשחרורו נכשלו ומוחמד מת בתא כלאו בסיציליה.

במבט ראשון דומה שאין קשר של ממש בין הפרשות הללו, אף כי כולן התרחשו בטווח של חמש שנים ובאותו אזור גאוגרפי. אך מתברר שאותם מסלולים נפרדים לכאורה הצטלבו והשפיעו במידה רבה זה

1 השם אלג'יר מתייחס לפרובינציה העות'מאנית בצפון אפריקה, עיר בירתה והספר שלה, ואין לבלבלו עם "אלג'יריה", המושבה הצרפתית או המדינה שקמה לאחר מלחמת אלג'יריה ונסיגת הצרפתים.

על זה, אם באמצעות המגעים לשחרור השבויים ואם מפני שלקחת שבוי אחד הייתה נקמה על כליאתו של אחר. הפרשות חופפות לא רק מבחינת מעמדו של כל שבוי בעיני השובים והפודים, אלא גם באופן שבו המידע על כל מקרה ומקרה הגיע אל מעבר לים. במקרים רבים יצרו השבויים קשר עם קרוביהם; אלה בתורם פנו אל הפאשא, המלך או הסולטן שהחליפו ביניהם מסרים – וכך הצטלבו פרשות אלו בצמתים הפוליטיים של ספרד, מרוקו והאימפריה העות'מאנית ובבתי הכלא שבהם הוחזקו העבדים-השבויים. המגעים לפדיון השבויים יצרו לא פעם קואליציות מפתיעות בין מוסדות פדיון כנסייתיים לבין סוחרים צפון אפריקאים. כך קרה בארבע הפרשות שסופרו כאן: אביה של פאטמה דרש מהמועצה השלטת האלג'יראית להבטיח את השבת בתו. אלג'יר עצרה את הנזירים הטריניטארים ואת השבויים הפדויים כתגובה לכישלון הפדיון של פאטמה והמרתה הכפויה לנצרות. הנזירים ניסו להביא להשבתה של פאטמה בתמורה לשחרורם, אך נכשלו. אחר כך ביקשו להשתחרר בתמורה להשבתו של הביי, אך אביו של פצ'קו השתמש אף הוא במלוא השפעתו במדריד כדי להחליף את הביי בבנו השבוי. הספר שלפנינו מספר אפוא על העולם הים תיכוני שבו חיו פאטמה, פצ'קו, הטריניטארים והביי, עולם שהתגבש מתוך חוויות השבי, הסחר והתקשורת.

בעת החדשה המוקדמת התקיים בחלקו המערבי של הים התיכון מגוון רחב של אנשים, רשתות ומוסדות שעסקו בסחר בבני אדם – לכידה, שעבוד, הברחה ופדיון – לא רק בתחומי הטריטוריות הים תיכוניות של ספרד, מרוקו ואלג'יר ותוניס העות'מאניות, אלא גם מעבר להן. היסטוריונים מעריכים כי בין השנים 1450 ו-1850, לפחות שלושה מיליוני בני אדם, מוסלמים ונוצרים, איבדו את חירותם בים וביבשה ונהפכו לעבדים. בין השנים 1530 ו-1780, יותר ממיליון נוצרים היו עבדים במגרב (צפון-מערב אפריקה), ומיליון או יותר מוסלמים היו עבדים בחופים הצפוניים של הים.² בתיעוד לא נשמרה תמיד

הפרדה ברורה בין מוסלמים מהמغرب, ממערב המזרח (לבנון, ירדן, ארץ ישראל וסוריה) או מאנטוליה, אבל לאור העובדה שנתונים אלה אינם כוללים את האיים הבלאריים והאיים הקנאריים הספרדיים, את סרדיניה ואת צרפת, יש להניח שמספרם של תושבי המגרב ששועבדו בדרום אירופה היה כנראה גבוה עוד יותר. מבין אלה, רק מעטים הצליחו להשתחרר באמצעות תשלום פיצוי כספי, חילופי שבויים או בריחה. רובם הגדול לא זכו שוב בחירותם ועל כן היו לחלק בלתי נפרד מהחברה שבה נשבו.³ לנוכח הנוהג הנפוץ של לקיחת שבויים, יש להניח שעבדים שבויים וסיפורים שסופרו על אנשים שנפלו בידי קורסרים (שודדי ים שפעלו בחסות היחידה הפוליטית שאליה השתייכו בשונה מ"פיראטים") ואיבדו את חירותם היו תופעה רווחת

World: A Study of the Sources (Sixteenth–Eighteenth Centuries)”, in *Trade and Cultural Exchange in the Early Modern Mediterranean, Braudel’s Maritime Legacy*, ed. Maria Fusaro, Colin Heywood, and Mohamed-Salah Omro (London: Tauris Academic Studies, 2010), 105; Alessandro Stella, *Histoires d’esclaves dans la Péninsule Ibérique* (Paris: Ed. de L’École des hautes études en Sciences Sociales, 2000), 78–79; Raffaella Sarti, “Bolognesi schiavi dei ‘turchi’ e schiavi ‘turchi’ a Bologna tra cinque e settecento: Alterità etnico-religiosa e riduzione in schiavitù”, *Quaderni Storici* 107 (2001): 450; Michel Fontenay, “Il mercato maltese degli schiavi al tempo dei Cavalieri di San Giovanni (1530–1798)”, *Quaderni Storici* 107 (2001): 397; Robert Davis, “Counting European Slaves on the Barbary Coast”, *Past and Present* 172 (2001): 87–124; John Callow, “British Captives and Slaves in North Africa”, *The Seventeenth Century* 32:1 (2017): 103–107

3 ווברט דיוויס העריך כי 2–4 אחוזים מכל העבדים הנוצרים בצפון אפריקה ניצלו מעבדות ושובו הביתה; ראו Robert Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters: White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast, and Italy, 1500–1800* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2003), 19–21. עם זאת, בשנים האחרונות התגלו יותר ויותר ראיות לפדיון שבויים, ולפיכך נראה כי אחוז המשתחררים היה גבוה יותר. אלסנדרו סטלה סבור כי אחוז העבדים המוסלמים ששוחררו באיבריה נע בין 5 ל-20, בהתאם לעשור ולעיר; ראו Stella, *Histoires d’esclaves dans la Péninsule Ibérique*, 157

בחופים הדרומיים והצפוניים של הים התיכון בעת החדשה המוקדמת. בים התיכון התקיימה מאז ומעולם פעילות של פיראטים, אבל התעצמותה לקראת סוף המאה השבע-עשרה מציינת את קץ עידן ההתנגשויות הימיות בין האימפריות. במאה השש-עשרה, אחרי כיבוש קונסטנטינופול (שנהפכה לאיסטנבול, ובמקורות היהודיים נקראה קושטא) ב-1453 וכיבוש גרנדה המוסלמית ב-1492, היה הים התיכון נתון לשליטת האימפריה העות'מאנית והאימפריה הספרדית. התחרות בין האימפריות הגיעה לאיזון מסוים לאחר שהעות'מאנים ביססו את שלטונם בבלקן, בסוריה (1516), במצרים (1517) ובמגרב (מ-1530 ועד שנות ה-70 של המאה השש-עשרה) למעט מרוקו, והספרדים מצדם השתלטו על פורטוגל, נפולי, סיציליה, מילאנו, סרדיניה וכמה ערי מצב לאורך חופי צפון אפריקה, הן בחוף האטלנטי הן בחוף הים תיכוני. במהלך המאה השש-עשרה התכתשו קואליציות של מדינות נוצריות עם העות'מאנים בשורה של קרבות מרשימים, אך ב-1581 חתמו שתי האימפריות על הפסקת אש ואיבדו עניין פוליטי בים התיכון – העות'מאנים הפנו מעתה את תשומת לבם לאיראן הספוויית, והספרדים – לצפון אירופה ולעולם האטלנטי. המבנים האימפריאליים ודרך החשיבה האימפריאלית המשיכו אמנם לעצב את החיים סביב הים התיכון, אך הים עצמו נהפך מאזור התקפי לאזור הגנתי.⁴ מצב זה היה ראשיתו של עידן חדש של שוד ים בחסות המדינה – צורת השוד הימי שנקראה corso (בספרדית ובאיטלקית) או course (בצרפתית), בפי העמים היושבים סביב הים התיכון, ומכאן "קורסרים".⁵ אל הריק שנוצר

4 Molly Greene, "The Ottomans in the Mediterranean", in *The Early Modern Ottoman Empire: A Reinterpretation*, ed. V. Aksan and D. Goffman (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 104–116

5 בשפות לטיניות מבחינים בין פיראטים שפעלו מטעם עצמם ולמען עצמם, לעתים תוך הפרת חוקי מדינתם, לבין קורסרים שפעלו באישור ממשלתם, נשאו רישיון שוד ימי שהתיר להם לתקוף רק את אויבי מדינתם, וחלקו את רווחיהם עם הרשויות הפוליטיות. מובן שפעילות הקורסרים נתפסה כלגיטימית רק בעיני המדינה שהנפיקה להם את רישיון השוד, בעוד שבעיני יחידות פוליטיות מתחרות נחשבו הקורסרים שודדי ים פורעי חוק. על המונחים

אחרי שהכוחות האימפריאליים עזבו את חציו המערבי של הים נכנסו עתה קורסרים ופיראטים נוצרים ומוסלמים. קורסרים מהמגרב פשטו על החופים הדרומיים של אירופה, ובשנות ה-20 וה-30 של המאה השבע-עשרה אף הגיעו עד אירלנד ואיסלנד – ותקפו ספינות של נוצרים בלב ים. קורסרים, שודדי ים, חיילים וציים מלכותיים בשירות מדינות נוצריות, שפשטו על ערים וספינות במגרב, לקחו בשבי נתינים מרוקאים ועות'מאנים ומכרו אותם לעבדות.

בשונה מהעבדים השחורים בעולם האטלנטי, קורבנותיו של מערך השעבוד בים התיכון הכירו את שוביהם. לא הייתה זו היכרות אישית, אלא היכרות שהתבססה על היסטוריה ממושכת של יחסי חליפין בימי שלום ויחסי גומלין אלימים בימי מלחמה. זאת ועוד: המרחקים בין אנדלוסיה למרוקו (פחות מחמישה-עשר קילומטרים), בין החוף המזרחי של ספרד לאלג'יר העות'מאנית (כ-320 קילומטרים) או בין סיציליה לתוניס העות'מאנית (כ-175 קילומטרים) היו קצרים. מיורקה הייתה קרובה לאלג'יר יותר מאשר למדריד, ואלג'יר הייתה קרובה למיורקה יותר מאשר לאיסטנבול. קרבה זו הביאה לכך שבימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת קיימו תושבי האזור יחסי גומלין חברתיים, כלכליים ופוליטיים לצד מעשי אלימות, לקיחת שבויים ושעבוד בני אדם. נתונים גאוגרפיים והיסטוריים אלו הובילו לדפוסי ניכור או זרות שונים במערך השעבוד הזה לעומת מקביליהם בעולם האטלנטי או באפריקה שמדרום לסהרה.⁶ העבדים הים תיכוניים, בשונה מהעבדים השחורים באפריקה, בעולם האטלנטי ובאיבריה, יכלו ליצור קשר כלשהו עם בני משפחותיהם וקהילותיהם באמצעות מכתבים.⁷ כמרים

העות'מאניים המקבילים, ראו Joshua M. White, *Piracy and Law in the Ottoman Mediterranean* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2017), 32–36.

6 M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology* (New York: Viking Press, 1980), 75; Orlando Patterson, *Slavery and Social Death: A Comparative Study* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982), 5.

7 המחקר האקדמי בנושא העבדות באיבריה צומח במהירות. מודריך טוב לנושא

ונזירים סיפקו שירותי דת לשבויים בכנסיות הכלא בערים הגדולות של צפון אפריקה. למוסלמים ששועבדו באיטליה היו מסגדים עוד באמצע המאה השבע-עשרה, ואפילו בספרד הקתולית יכלו עבדים מוסלמים להתפלל במקומות פולחן פרטיים במהלך המאה השבע-עשרה. לקראת סוף המאה הורה המלך הספרדי להקצות מתחמי קבורה למוסלמים בכל עיר שבה התגוררו עבדים מוסלמים.⁸

מבחינתם של קורבנות השוד הימי בים התיכון, מוסלמים כנוצרים, שבי ועבדות לא היו מצבים שונים ונפרדים זה מזה אלא צדדים של אותו תהליך. אירופאים בני התקופה כינו את קורבנות המערך הזה

William D. Phillips, *Slavery in Medieval and Early Modern Iberia* הוא (Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2014). העבודות באוקיינוס ההודי, לעומת זו של העולם האטלנטי, מגוונת כל כך וכוללת מודלים רבים ושונים כל כך, עד שכל ניסיון להשוותה למערכות שעבוד אחרות יוביל לפשטנות יתר; ראו Edward Alpers, Gwyn Campbell, and Michael Salman (eds.), *Slavery and Resistance in Africa and Asia* (New York: Indrani Chatterjee and Richard M. Eaton (ed.), וכן (Routledge, 2005); *Slavery and South Asian History* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2006).

8 באלג'יר ובמקומות נוספים במגרב היו לנוצרים בתי חולים שהוקמו בידי הטריניטארים; ראו Ellen G. Friedman, "Trinitarian Hospitals in Algiers: An Early Example of Healthcare for Prisoners of War", *Catholic Historical Review* 66 (1980), 551–564 and Cesare Santus, "Les avatars du 'Turc': Esclaves et commerçants musulmans à Livourne (1600–1750)", in *Les musulmans dans l'histoire de l'Europe*, vol. 1, *Une intégration invisible*, ed. Jocelyne Dakhliya and Bernard Vincent (Paris: Albin Michel, 2011), 477, 490–495; Salvatore Bono, *Schiavi musulmani nell'Italia moderna: Galeotti, vu' cumprà, domestici* (Naples: Edizioni Scientifiche Italiane, 1999), 241–252; Bernard Vincent, "Musulmanes y conversión en España en el siglo ;XVII", in *El río morisco* (Valencia: University of Valencia, 2006), 80 Maximiliano Barrio Gozalo, "Esclaves musulmans en Espagne וכן au XVIIIe siècle", *Cahiers de la Méditerranée* 87 (2013), 41–42 הצו המלכותי בדבר מתחמי הקבורה, ראו Archivo de la Corona de Aragón, *Consejo de Aragón*, Leg. 672, fol. 39 .(hereafter ACA)

"שבויה" (captive, cautivo) או "עבד" (slave, esclavo) לחליפין.⁹ בפי בני המגרב כונו אירופאים משועבדים "אסירים", להבדיל משחורים בני אפריקה שכונו "עבדים",¹⁰ אך כל המונחים הללו הורו על מציאות דומה. כ"שבוים" או כ"אסירים" יכלו העבדים לקיים קשרים עם בני משפחותיהם מעבר לים, ובעלי עבדים שהיו מעוניינים בדמי הכופר אף עודדו את עבדיהם לשלוח מכתבים הביתה. תהליך הפדיון לבש צורות שונות: שבוים נוצרים נפדו בידי המסדר הטריניטארי (Ordo Sanctissimae Trinitatis et captivorum) והמסדר המרסדרי (Ordo Beatae Mariae de Mercede Redemptionis Captivorum) ומסדרי אחווה עירוניים; שבוים מוסלמים ונוצרים שכרו את שירותיהם של סוחרים לצורך פדיונם והשבתם הביתה; שליטים מוסלמים ונוצרים נשאו ונתנו ביניהם על חילופי נתינים; ובני משפחה נשאו ונתנו על פדיון קרוביהם. אפילו עבדים שלא היה להם שום סיכוי להיפדות יכלו לשלוח מכתבים לקרובי משפחה ולשלטונות ארצם ולקבל מהם מכתבים. אין ספק שהשבי והשעבוד היו מהחוויות הקשות ביותר

9 השו, Michel Fontenay, "Esclaves et/ou captifs: Préciser les concepts", in *Le commerce des captifs: Les intermédiaires dans l'échange et le rachat des prisonniers en Méditerranée, XVe–XVIIIe siècle*, ed. Wolfgang Kaiser (Rome: École Française de Rome, 2008), 15–24. ראו André Díaz Borras, *El miedo al Mediterráneo: La caridad popular valenciana y la redención de cautivos bajo poder musulmán 1323–1539* (Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Milá y Fontanals, Departamento de Estudios Medievales, 2001), 5–18.

10 במקורות אלג'יראיים משמשת המילה "עבד" אך ורק לתיאור שחורים. שבוים אירופאים כונו "אָסִיר" (asír), "נַצְרָאנִי" (naçrâni) או מתאסלם אירופאי "עֵלְגִ" (ʿIlj); ראו Lemounar Merouche, *Recherches sur l'Algérie à l'époque ottoman*, vol. 1, *Monnaies, prix et revenus, 1520–1830* (Paris: Bouchene, 2002), 211; Nabil Matar, *Britain and Barbary, 1589–1689* (Gainesville, FL: University Press of Florida, 2005), 114–115; Géza Dávid and Pál Fodor, introduction to *Ransom Slavery Along the Ottoman Borders (Early Fifteenth–Early Eighteenth Centuries)*, ed. Géza Dávid and Pál Fodor (Leiden: Brill, 2007), xiv.

בעולם הים תיכוני של העת החדשה המוקדמת, וטקסטים רבים מתארים את תנאי החיים האיומים שבהם נאלצו הכותבים להתקיים. עם זאת, מגננוני השבי, השעבוד והכופר לא הובילו בדרך כלל לניכור גמור או לבידוד חברתי מוחלט של השבויים ששועבדו בים התיכון. התנאים הגאוגרפיים והקשרים האינטנסיביים בין תושבי האזור יצרו לעבדים בים התיכון תנאים טובים יותר מהתנאים שבהם חיו עבדים באזורי עולם אחרים. כזה היה עולמם של דייגו דה פצ'קו, פאטמה, הטריניטארים והביי הזקן.

בספר זה אני טוען כי פעילות הפיראטים, השבי והפדיון עיצבו את מערב הים התיכון כאזור שחלקיו שלובים זה בזה מבחינה חברתית, פוליטית וכלכלית. הספר בוחן את חוויותיהם השזורות לבלי הפרד של שבויים מוסלמים ונוצרים, ובהרחבה גם את ההיסטוריות השזורות לבלי הפרד של האימפריה הספרדית, מרוקו ואלג'יר העות'מאנית במאה השבע-עשרה. הוא יוצא מנקודת מבט חברתית-תרבותית ונעזר בהיסטוריה של הסחר כדי להראות כי למרות הבדלי דת, מערך השעבוד שהתפתח בים התיכון שזר יחדיו את חייהם של שבויים מוסלמים ונוצרים. הגורם המחבר היה כלכלה פוליטית של כופר, שהייתה תוצאה של מיזוג בין שווקים, מחויבות חברתית, דת ופוליטיקה.¹¹ שחקנים משני עברי הים – שבויים, סוחרים, נזירים ושליטים – עיצבו את פניה של אותה כלכלה פוליטית והשפיעו עליה באמצעות מגוון טקסטים שנכתבו בידי שבויים ונשלחו אל ארצות מוצאם. הפצה בלתי פוסקת של טקסטים ושל בני אדם יצרה

11 Karl Polanyi, "The Economy as Instituted Process", in *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, ed. Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg, and Harry W. Pearson (Chicago, IL: Henry Regnery, 1971), 243–270; Leor Halevi, "Religion and Cross-Cultural Trade: A Framework for Interdisciplinary Inquiry", in *Religion and Trade: Cross-Cultural Exchanges in World History, 1000–1900*, ed. Francesca Trivellato, Leor Halevi, and Cátia Antunes (Oxford: Oxford University Press, 2014), 24–61